

Definiranje, klasificiranje in spoznavanje besedilnih vrst

^ABesedilne vrste so skupine besedil z določenimi skupnimi lastnostmi. Ta strokovni izraz je prevod nemške besede Textsorten. Znanstveniki so ga naredili zato, da bi z njim zajeli poleg književnih (umetnostnih) tudi neknjiževne vrste. Češki in slovaški jezikoslovci uporabljajo besede *druhy, utvary, komunikaty, ianry*. Tudi pri nas nimamo enega samega poimenovanja, ampak več: Jože Toporišič poleg izraza *besedilne vrste* uporablja še izraze *vrste besedil, stalne oblike besedil, stalne oblike sporočanja, žanri*.¹ Po več različnih izrazov, npr. *zvrst, vrsta, tip* ali *žanr*, je potrebnih zato, ker se teži k hierarhičnemu razlikovanju skupin besedil. Dodatno zmedo v slovensko izrazje vnaša različno razumevanje razmerij med besedama *zvrst* in *vrsta*: nekateri štejejo *zvrst* za širši pojem, *vrsto* pa za ožji, drugi pa narobe. Mi se držimo prvega pojmovanja.²

Prav tako kot ni ustaljenosti v izrazju, tudi ni ustaljenega razumevanja za obseg pojma besedilna vrsta. Leta 1972 so se na kolokviju o jezikoslovnem diferenciranju besedilnih vrst, ki je bil na univerzi v Bielefeldu, pokazale velike razlike glede tega, kako posamezni znanstvenik razume besedilno vrsto. Siegfried Schmidtjo pojmuje zelo široko: vsa književna (fikcijska ali umiselna) besedila obravnava kot eno samo besedilno vrsto; Barbara Sandig - ukvarja se s klasifikacijo vsakdanjih besedil - jo določa zelo ozko: kuharski recept, zdravniški recept, navodila za uporabo ima za različne besedilne vrste. Werner Kummer razpravlja o argumentaciji kot posebni besedilni vrsti; skupina z univerze v Konstanzu uporablja zelo ohlapno določen pojem narativne vrste; Wolfgang Dressier celo prevod razglašja za posebno besedilno vrsto.³ V knjigi *Slovenska zvrstna besedila* in v *Slovenski slovnici* iz leta 1984 so besedilne vrste pojmovane ozko, nekako tako kot pri Barbari Sandig.

Klasifikacija besedil ima svoje nasprotnike in zagovornike, vendar iz precej različnih razlogov. Znani italijanski estetik Benedetto Croce v delu *Estetika kot znanost o izrazu ali splošno jezikoslovje* (1901) nasprotuje razvrščanju besedil v skupine s skupnimi lastnostmi, ker to ne pove nič bistvenega o umetnini, to se pravi, ne odgovarja na vprašanja, ali je delo živo ali nemo. Po Crocejevem mnenju za presojo umetnine ne zadošča razum, temveč je potreben okus, prek katerega človek prihaja v sozvočje z umetnikom.⁴

¹ Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*, 1984, str. 623.

² Matjaž Kmecl imenuje liriko, epiko in dramatiko književne zvrsti, himno, sonet, roman, novelo, tragedijo in komedijo pa književne vrste, medtem ko Janko Kos prvo imenuje vrste, drugo pa zvrsti. Glej Matjaž Kmecl, *Književna zvrst al. književna vrsta?*, Jezik in slovstvo 1973/74, št 8, str. 333, in Janko Kos, *Očrt literarne teorije*, 1983, str. 166.

³ Elizabeth GULLICH in Wolfgang Raible (urednika), *Textsorten*, Frankfurt, 1972, str. 2.

⁴ Povzeto po srbohrvaškem prevodu Crocejeve knjige *Estetika kao nauka o izrazu iti opita lingvistika*, Beograd, 1934, str. 104-108, 536-550.

Ugledni sovjetski filolog Mihail Bahtin se v knjigi *Estetika jezikovne ustvarjalnosti* (1970) poteguje za sistematično proučevanje besedilnih vrst ali žanrov, ker v tem vidi možnost, da bi presegli poved kot najvišjo jezikovno enoto in prešli s skladenjsko na besedilno jezikovno raven. Njemu je npr. poved *Sonceje* vželo prazna; razumljena je lahko samo v okviru širše celote, npr. *Sonceje vželo. Treba bo vstati*.⁵

Čeprav je Crocejevo odklonilno stališče do besedilnovrstnih metod splošno znano, velja pri jezikoslovcih in literarnih teoretikih — tako evropskih kot slovenskih — proučevanje funkcijskih zvrsti jezika ali besedilnih vrst zelo moderno.⁶

Slovaški stilistik Jožef Mistrik razlaga nastajanje, spreminjanje in razvijanje besedilnih vrst (žanrov) zelo preprosto: "Ko kdo hoče v povezanem besedilu izraziti svoja čustva, nazore, veselje, žalost ali sporočiti svoje znanje, izkušnje, naredi to z najprimernejšimi jezikovnimi sredstvi. Ko potem kdo drug hoče to narediti, uporabi prav taka, že preizkušena sredstva, uveljavi pa tudi svoja sredstva. Tako se oblika povezanega besedila razvija, spreminja in uveljavlja."⁷ Nastajanje vrst ali žanrov in njihov razvoj ponazarja še z zanimivo prisodobno iz slaščičarstva: "Gostitelj speče za svojega gosta potico. Gostu je potica všeč, in tudi sam speče tako potico. Prvotni recept pa prilagodi svojemu okusu; doda ali odpravi kak priokus. Potica kot žanr se širi naprej, njena oblika se pri tem predeluje, ne spreminja. Nastaja veliko slaščičarskih žanrov: torte, obloženi kruhki, piškoti itd."⁸ To razmišljanje lepo pojasnjuje, kako se besedilna vrsta spreminja glede na avtorjev namen, naslovnika in druge okoliščine, kako se povezuje z drugimi vrstami ali razceplja na več vrst. Hkrati pa tudi kaže, kako težko so besedilne vrste ulovljive bodisi z miselnimi bodisi z empiričnimi metodami.

Če hočemo o besedilnih vrstah stvarno razpravljati, je treba določiti merila za razlikovanje med njimi. V Toporišičevi *Slovenski slovnici* iz leta 1984 so ta merila predstavljena zelo izčrpno: 1. funkcijska zvrstnost (leposlovje, znanost, publicistika, praktično sporazumevanje), 2. dolžina besedila, 3. razčlenjenost (razdeljenost na poglavja, podpoglavja, skupine odstavkov in odstavke; poudarjenost delov besedila s posebnimi vrstami črk), 4. izbira besed, 5. ohlapna ali tesna zvezanost besedil, 6. sporočevalni postopki (pripovedovanje, opisovanje, razglabljanje), 7. priložnostne lastnosti (naslov, vidni ali slušni prenosnik), 8. ton pisanja (humor, ironija, žalost, jeza, prepričanje, hinavstvo, prilizovanje).⁹

Oglejmo si ta merila še natančneje. Za določanje besedilne vrste je pomembna dolžina besedila. Novele ni mogoče napisati na eni strani, basen pa ne more biti dolga kot novela. Statistika slovenskih kratkih pripovedi kaže, da te obsegajo od 1000 do 8000 besed.¹⁰ Roman paje po E. M. Forsterju definiran kot besedilna vrsta, ki ima nad 50.000 besed.¹¹

Z naslovi in vrstami tiska je pogosto nakazano, kako je besedilo razčlenjeno na uvod, jedro, zaključek ali na razlago in ponazoritve oziroma na avtorjev govor in govor oseb. Prvemu se pravi vodoravna, drugemu pa navpična ali tudi globinska razčlenjenost. Strokovni članek je izrazito grafično oblikovan, časopisni komentar pa ni tako razkosen in grafično raznolik.

⁵ Povzelo po srbohrvaškem prevodu Rahtinovega članka *Problemi govornih žanrov*, Treci program Radio Beograd 1980 št. 47, str. 233-270.

⁶ Našeje samo nekaj najbolj značilnih del o problemih funkcijskih zvrsti in besedilnih vrst J. Dular: *Zvrstnost slovenskega jezika*, Slovenski jezik, literatura in kultura, Ljubljana, 1974, str. 69-74; T. Korošec: *Poglavja iz strukturalne analize slovenskega časopisnega stila*, disertacija, 1976; M. Kmecl: *Novela v literaturi teoriji*, Maribor, 1975; G. Kocijan: *Kratka pripovedna proza od Trdine do Kersnika*, Ljubljana, 1983; P. Pavličič: *Književna genologija*, Zagreb, 1983; M. Košir: *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*, Ljubljana, 1988.

⁷ Jožef Mistrik, *Jazik a reč*, Bratislava, 1984, str. 326.

⁸ Prav tam.

⁹ Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*, Maribor, 1984, stro. 625-626.

¹⁰ Matjaž Kmecl, *Mala literarna teorija*, Ljubljana 1976, str. 292.

¹¹ Gregor Kocijan, *Kratka pripovedna proza od Trdine do Kersnika*, Ljubljana, 1983, str. 254.

Za besedilno vrsto je tudi pomembno, katere vrste besed so v njej in kako so stavki povezani v povedi in povedi v celoto besedilo. Primerjajmo glede na to dva spisa.

V knjižnici sem si sposodila Piko Nogavičko. Prebrala sem jo kar petkrat. Grozno so mi bile vseč njene spretnosti. Poskušala sem jih tudi sama. Naučila sem se stojo na rokah. V nedeljo sempojedla kosilo z levo roko. Razmišljala sem, če bi tak spis napisala z levo roko, vendar sem ga potem kar z desno.

Ko Savinja zapusti Logarsko dolino, zavije proti jugovzhodu in teče po ozki gorski dolini v Gornjegrajsko kotlino. Tu se ji pri Nazarjih pridruži Dreta, ki priteče iz Zadrebke kotline. Sicer je tod več prostora za njive in travnike, vendar dajejo ljudem glavni zaslužek bujni iglasti gozdovi.¹²

Spisa imata približno po petdeset besed. V prvem so same vsakdanje besede, v drugem pa strokovni izrazi in zemljepisna lastna imena (jugovzhod, iglasti gozdovi, Logarska dolina, Gornjegrajska kotlina, Zadrebka kotlina). Glagoli v prvem spisu so v pretekliku, v drugem pa v sedanjiku, ki pomeni brezčasnost. V prvem spisu sta samo dva veznika, v drugem pajih je pet in še en oziralni zaimek v vezniški vlogi. Iz tega popisajezikovnih sredstev v besedilih vidimo, kako se besedilne vrste razlikujejo po jezikovnih sredstvih: pripoved ima preprosto ubesedovanje in zgradbo povedi, razlaga pa specializirano besedje in zapleteno zgradbo povedi.

Takšnega zraščanja med besedilno vrsto in jezikovnimi sredstvi je še veliko. Za pesmi so pogosto značilne urejenost menjavanja naglašanih in nenaglašanih zlogov ter besede v prenesenem pomenu (metafore), za humoreske odmiki od norme knjižnega jezika. V umetniški prozi je mogoče prepletanje socialnih zvrstij jezika; avtorska besedaje v knjižnem jeziku, v govoru oseb pa so besede in oblike, značilne za okolje, iz katerega oseba izhaja. V znanstvenem besedilu so lahko kombinirani celo razni jeziki: navedki smejo biti v izvirnih jezikih, povzetek paje preveden v enega ali več svetovnih jezikov. Besedilna vrsta se dostikrat pokaže že kar v naslovu: umetnostne vrste imajo v naslovih samo namige ali skrita sporočila, novinarske se odlikujejo po obvestilnem bogastvu naslovov, za strokovne vrste so značilni preprosti in stvarni naslovi. Veliko besedil vsebuje poleg jezikovnih tudi nejezikovna sredstva: slikanice, stripi ali reklame imajo slike oziroma risbe, v znanstvenih delih so pogosto grafi, sheme, preglednice.

Besedilne vrste se razlikujejo tudi po tonu, tj. po razodevanju avtorjevega duševnega stanja. Humoreska se po vedrini razlikuje od drugih kratkih prepovedi, satira pa od nje po posmehljivosti, jezljivosti, zajedljivosti; novinarska glosa po ironičnosti, ogorčenosti od komentarja, strokovna polemika po bojevitosti, ostrini od diskusije itd.

Sodobni besediloslovci grobo delijo besedilne vrste po funkcijskih zvrsteh (*sopomenka: funkcijski stili; slovaško: funkčne štyly; angleško: registers*). Pri tem gre za razdelitev po zunajjezikovnem merilu: po področjih človeškega delovanja. Število funkcijskih zvrstij je pri posameznih jezikoslovcih različno. Jože Toporišič glede na slovensko slovničarsko izročilo razlikuje štiri funkcijske zvrsti: praktično sporazumevalno, strokovno, publicistično in umetnostno. Izhaja od sporazumevanja v vsakdanjem življenju in delovni praksi in prehaja k čedalje bolj specializiranim načinom ubesedovanja. Boris Urbančič po češkem jezikoslovju prevzema pet funkcijskih stilov: konverzacijski, strokovni, publicistični, poslovni in umetnostni stil.¹⁴ S tem odpira poleg jezikovne norme tudi vprašanja slogovne ustreznosti. Tudi bosenski jezikoslovec Branko Tošović razlikuje pet funkcijskih stilov z več podstili: književnega s proznim, pesniškim in dramskim, publicističnega z novinarskim in ozko publicističnim, znanstvenega s strogo znanstvenim (akademiškim), učbeniškim in poljudnoznanstvenim, administrativnega s pravnim, družbenopolitičnim, diplomatskim, poslovnim in personalnim ter pogovornega.¹⁵ Slovaški stilistik Jožef Mistrik pa

Po *Cicibanu* in zemljepisnem učbeniku.

Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*, Maribor, 1984, str. 21-22.

Boris Urbančič, *O jezikovni kulturi*, Ljubljana, 1987³, str. 94-102.

⁵ Branko Tošović, *Funkcionalni stilovi*, Sarajevo, 1988, str. 79-85.

razlikuje sedem funkcijskih stilov: dva objektivna (znanstveni in administrativni stil), tri objektivno-subjektivne (publicistični, govorniški in esejistični stil) in dva subjektivna (pogovorni in umetniški stil).¹⁶ Zdi se, da različno število funkcijskih stilov nastaja zaradi različnega videnja problematike pa tudi zaradi različne družbene uveljavljenosti posameznih jezikov.

Poleg funkcijskih zvrsti so za klasifikacijo besedilnih vrst pomembni tudi sporočevalni postopki (slovaško: *slohove postupy*; nemško: *Darstellungsarten*). To so načini, kako so teme prijete in iz katerega zornega kota (perspektive) obdelane. Pri pripovedovanju se podajajo v času potekajoči doživljaji in pripetljaji; pri opisovanju se prikazujejo sočasno bivajoči deli, lastnosti; pri razlaganju se pojavi povezujejo v vzročno-posledična razmerja; pri poročanju gre za zgoščevanje dejstev in podatkov itd. Sporočevalni postopki se s funkcijskimi zvrstmi malo ujemajo, v veliki meri se z njimi križajo.

Prav tako kot glede števila funkcijskih zvrsti so tudi glede števila sporočevalnih postopkov različna mnenja. Jože Toporišič razlikuje tri glavne: pripovednega in razglabljalnega. Omenja pa tudi njihovo nadrobnejšo členitev; podajanje, ugotavljanje, zatrjevanje; poročanje, opisovanje, pripovedovanje, prikazovanje, referiranje; ponazarjanje, primerjanje, strnjanje, posploševanje, sklepanje; utemeljevanje, dokazovanje, ovrženje, razkrinkovanje; komentiranje, utemeljevanje; prošnja, spodbujanje, pozivanje, zahtevanje, navajanje, velevanje; vpraševanje.¹⁷ Janez Dular predstavlja v srednješolskih učbenikih štirih slogovne postopke: opisovanje (deksripcija), pripovedovanje (naracija), poročanje (raportiranje) in razlaganje (eksplicacija). Precej znanaje tudi Heinemannova razdelitev sporočevalnih postopkov (*Darstellungsarten*) glede na objektivnost in subjektivnost prikazovanja in glede na dinamičnost in statičnost: pripovedovanje in poročanje ter opisovanje in orisovanje. Ta simetrična klasifikacija je zelo preprosta in pregledna, toda pri globljem razčlenjevanju ji je treba pridruževati še vmesne in dodatne sporočevalne načine: opisovanje poteka, označevanje, razpravljanje ipd.¹⁸

Za predstavljanje besedilnih vrst učencem v šolah, zelo ustreza klasifikacija besedilnih vrst glede na sporočevalne postopke in funkcijske zvrsti. Za podlago te klasifikacije smo vzeli Mistrikovo delitev sporočevalnih postopkov in Toporišičevo delitev funkcijskih zvrsti. Klasifikacije besedilnih vrst z matriko (podobne razčlenitve po stolpcih in vrsticah, kotje v Mendeljejevem periodičnem sistemu kemičnih prvin) so priljubljene, ker so pregledne in dopuščajo celo zamišljanje novih, še ne razvitih besedilnih vrst. Neposredno spodbudo za to klasifikacijo smo dobili v obravnavi besedilnih vrst pri Jani Hoffmannovi v češki slovnici iz leta 1987.¹⁹

DVOGOVORNOST

Praktično sporazumevanje	vprašanja in odgovori, zasebni pogovor, debata, telefonski pogovor
Publicistika	intervju, anketa
Znanost	diskusija, polemika
Književnost (umetnost)	dvogovor v pripovednem delu, dramski prizor

PRIPOVEDOVANJE

Praktično sporazumevanje	pripovedovanje doživetij in prigod, zapisi v dnevnik, spomini
Publicistika	reportaže
Znanost	kronika, življenjepis

¹⁶ Jožef Mistrik, *Stylistika*, Bratislava, 1985, str. 419-544

¹⁷ Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*, Maribor, 1984, str. 626.

Wolfgang Heinemann, *Das Problem der Darstellungsarten*, V: Wolfgang Heisher und Georg Michel: *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, 1979, str. 268-300.

¹⁹ Jana Hoffmannová, *Druhý textu*, V: *Mluvnice cestiny 3*, Praha, 1987, str. 638-644.

moti tako kot ptice selivke. Včasih pa čustveno barvanje prevladuje nad stvarnim sporočilom: *Republikama tvoj ta in ta rojstni dan tipoklanjamo šopek najlepših cvetic splantaž naših uspehov.*²³

Mogoče je tudi mešanje besedilnih vrst, narejeno za doseganje presenečenja. Vzemimo tale zgled: *Kralj Matjažje vprašal kraljico Alenčico: "Kako da si pri teh letih še suha kot trska, jaz sem pa tako rejen?" "Enemon, Enemon, toje moja skrivnost!" je zažrgolela kraljica.* To je očitno hoteno križanje pripovedke in reklame.

Pri nekaterih besedilnih vrstah, povezanih z običaji, se uporabljajo stalni obrazci. Vzorec voščila je približno takle: *Iskreno Vam voščim vse najboljše za Vaš štiriindvajseti rojstni dan.* Če pa so učenci spodbujeni, sestavljajo voščila, ki so bolj prilagojena naslovniku: - *Dragi Martin, vse najboljše za tvoj štirinajsti rojstni dan. Lepo praznuj. Želim ti, da bi zmeraj zadeval na koš in postal najboljši košarkar na svetu.* - *Spoštovani gospod profesor! Želim vam, da bi napisali še veliko dobrih bukvic, da bi bili zmeraj dobre volje in da ne bi dobivali sivih las zaradi porednosti svojih učencev.*¹⁴

Kakor odrasli pišejo parodije ali travestije in si izmišljajo antiromane ali antidrame, tako tudi domiselni učenci sestavljajo skažene besedilne vrste. Oglejmo si primer otroške vremenske napovedi:

*Jutri bo pretežno oblačno. Opoldne bo začelo deževeti. Zvečer ob 6. uri bo nehalo deževeti. Luže bodo izginile do petka*²⁵

Podobno kot med klasična književna dela prodirajo tudi manj vredna, npr. *Muhoborci* ali *Tarzan*, se tudi v šolsko spisje ali v šolska glasila vrivajo grafiti, leteča pošta, "plonklistki", prvoparilske laži ipd. Oglejmo si zgled takega besedila:

*V soboto smo šli na Triglav. Ob Sedmerih jezerih je bila velika gostija. Jezera so dvignili in podnje predstavili gorilnike. Jezera so zavrela, v vrelo vodo so vrgli zelenjavo, po eno argokocko in nekaj krav. Potem so člani gorske reševalne službe delili juho.*²⁶

Kot smo iz teh primerov videli, poteka osvajanje besedilnih vrst v šoli zelo dinamično.

France Žagar

UDK 82.08:801.73

Summary

DEFINING, CLASSIFYING AND LEARNING ABOUT NEW PARTS OF SPEECH

The article discusses various definitions and school classification, with regard to the communicative classifications of the parts of speech. The second part of the article unveils the author's criteria for an appropriate procedures and functional usages.

²³ Več o tem v članku *Svarno poročanje v nižjih razredih osnovne šole*. V: *Sporočanje na razredni stopnji osnovne šole*, Ljubljana, Zavod R Slovenije za šolstvo, 1991, str. 10-15.

²⁴ France Žagar, *Voščilo*, Prosvedni delavec, 19. 1. 1987.

²⁵

Milena Blažic (ur.), *Veliki mali pesniki*, Literarni razred 2. a na OŠ Trnovo, 1991, str. 35.